

De inlandse wol in de textielnijverheid van de Nederlanden van de 12e tot de 17e eeuw: produktie, handel en verwerking*

ADRIAAN VERHULST

De in de middeleeuwse lakennijverheid van de Nederlanden verwerkte soorten wol maakten tot op heden nog niet het voorwerp uit van een bijzonder onderzoek. Slechts in het monumentale werk van de filoloog G. de Poerck over de techniek en de terminologie van de middeleeuwse lakennijverheid in Vlaanderen en Artesië vindt men de eerste bouwstenen voor een dergelijke studie¹.

Men heeft tot nu toe voor dit aspekt van de geschiedenis der middeleeuwse lakennijverheid minder interesse betoond, omdat men genoeg nam met enkele schematische opvattingen daarover, die, sedert Pirenne ze voor het eerst formuleerde, algemeen werden aanvaard en daarom niet nader werden onderzocht². Op de hem eigen synthetische, frappante doch daardoor vaak minder genuanceerde wijze poneerde Pirenne dat de middeleeuwse stedelijke lakennijverheid, ingesteld op de fabricatie van luxeprodukten bestemd voor de uitvoer, hiervoor uitsluitend Engelse wol gebruikte, terwijl de landelijke draperie, die vanaf het einde van de XIVe eeuw steeds belangrijker werd om in de XVIe eeuw de stedelijke zelfs voorbij te streven, beroep deed op Spaanse wol, om goedkope produkten naar de nieuwe markten van Oosteuropa en Amerika te kunnen exporteren. In de tegenstelling Engelse-Spaanse wol was aldus nauwelijks plaats voor andere wolsoorten, meer bepaald niet voor de inheemse wol der verschillende Nederlandse gewesten waarvan het economisch belang zeer gering werd geacht, tenzij voor de goedkope minderwaardige zgn. 'doucken' die door de landelijke draperie op de lokale markten te allen tijde werden afgezet.

Tegen deze voorstelling heeft alleen Emile Coornaert gereageerd, in een programatisch artikel, verschenen in 1950, waarin deze Franse historicus de aandacht vestigde op de betekenis van de inheemse wolsoorten, niet alleen in de zestiende-eeuwse lichte draperie, zoals de door hem grondig bestudeerde sayetterie van

* Lezing gehouden op de jaarvergadering van het NHG op 24 oktober 1969

1. G. DE POERCK, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie*, 3 delen (Brugge, 1951, Rijksuniv. Gent. Werken uitg. Facult. Wijsb. en Letteren, aflev. 110, 111, 112).

2. H. PIRENNE, 'Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la "nouvelle draperie" en Flandre', *Bull. Acad. Royale de Belgique, Classe des lettres*, 1905; herdrukt in: H. PIRENNE, *Histoire économique de l'Occident médiéval* (Brugge, 1951) 621-643.

Hondschoote, maar ook in de zgn. 'grote' draperie der middeleeuwse Vlaamse steden³.

Van de door Coornaert vooropgezette, doch met weinig bronnenreferenties geadstrueerde stelling zijn wij uitgegaan om allereerst in de rijke door Pirenne en Espinas bijeengebrachte documentatie betreffende de Vlaamse lakennijverheid in de Middeleeuwen⁴ bewijsmateriaal te verzamelen betreffende de verwerking van inlandse wol en dit onderzoek vervolgens tot de andere Nederlandse gewesten buiten Vlaanderen uit te breiden.

Toen het gebleken was, enigszins tegen onze verwachtingen in, dat hierover zo veel bewijsmateriaal was te vinden, dat het trouwens hier niet in bijzonderheden kan ontleed worden en in een afzonderlijke publikatie moet ondergebracht worden⁵, hebben wij onderzocht of over de inheemse wolproductie eveneens gegevens te vinden waren die aan het gebleken belang van de verwerking van inlandse wol beantwoordden. Ook dit onderzoek leverde een rijke oogst op waarvan wij eveneens hierna de belangrijkste gegevens slechts zullen resumeren.

De verwerking van inheemse wol in de textielnijverheid van de Nederlandse gewesten tijdens de Middeleeuwen stelt voor de historicus slechts problemen vanaf het tijdstip waarop deze nijverheid een beroep begon te doen op vreemde, in de eerste plaats op Engelse wol. In Vlaanderen en Artesië was dit reeds het geval vanaf de late elfde eeuw⁶, in Brabant slechts in de tweede helft van de dertiende⁷, terwijl de aanvoer van Engelse wol naar de Noordnederlandse textielcentra pas belangrijk werd tegen het midden van de veertiende eeuw⁸.

Nadat in Vlaanderen de inheemse wol tijdens de XIe-XIIe eeuw de opgang had helpen verzekeren van de grote stedelijke draperieën, verminderde haar betekenis hier vrij sterk, niet alleen vanwege de stijgende invoer van Engelse wol, maar ook

3. E. COORNAERT, 'Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen âge et au XVIe siècle', *Belg. tijdschr. voor Filologie en Geschiedenis*, XXVIII, 1950, 59-96.

4. G. ESPINAS-H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Première partie: des origines à l'époque bourguignonne*, 4 delen (Brussel, 1906-1924).

5. Deze publikatie, onder de titel: 'La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIe et le XVIIe siècle. Mise en oeuvre industrielle, production et commerce', is ter perse in de handelingen van de *Prima settimana di studio del Centro Internazionale di Storia Economica 'Francesco Datini'* (Prato, 18-24 april 1969), gewijd aan: La lana come materia prima. Onderhavig artikel is een Nederlandse samenvatting van genoemd rapport, waarheen wij de lezer voor meer uitvoerige bronnenreferenties verwijzen.

6. H. VAN WERVEKE, 'Eessor et déclin de la Flandre', *Studi in onore di Gino Luzatto* (1949) 154; herdrukt in H. VAN WERVEKE, *Miscellanea Mediaevalia* (Gent, 1968) 5.

7. J. DE STURLER, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au moyen âge* (Parijs, 1936) 115, 126-134.

8. W. JAPPE ALBERTS-H. P. H. JANSEN, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen* (Den Haag, 1964) 97-98.

door de steeds kleiner wordende oppervlakte van gronden die bijzonder geschikt waren voor de produktie van fijne en korte wol, zoals de schorren langsheen de Vlaamse Noordzeekust. De verwerking van inlandse wol werd echter in de grote Vlaamse steden geenszins verboden, zelfs niet voor bepaalde soorten lakens van goede kwaliteit. Alleen werd het gebruik ervan scherper omschreven en gecontroleerd, vooral naar het einde van de XIVe eeuw toe en meer bepaald in steden zoals leper, die op deze wijze trachtten het aldaar sterk aangevoelde kwantitatieve verval van de traditionele lakennijverheid door een steeds strengere reglementering inzake kwaliteit te compenseren⁹. Vele andere steden daarentegen, zoals Atrecht, Dowaaï en zelfs Brugge, doch vooral Doornik en Valenciën, hebben in de loop van de XIVe en XVe eeuw heel anders gereageerd. Zij schakelden over op de massale produktie van stoffen van mindere kwaliteit, waarvoor zij in de eerste plaats beroep deden op inheemse wol¹⁰. In tegenstelling met deze merkwaardige evolutie van de stedelijke draperie hebben de landelijke textielcentra van de XIVe eeuw, in de eerste plaats de zgn. draperiecentra van de Leie, zoals Wervik en Komen en zelfs die van de XVe eeuw, zoals Armentières, Nieuwkerke, e.a., niet alleen het gebruik van landelijke wol, die ze steeds hadden verwerkt, niet opgevoerd, maar vaak zelfs verboden, zoals te Wervik¹¹. Afgezien van enkele kleine landelijke textielcentra in Artesië, zoals Aire en Béthune¹², of zoals Esen en Zarren in Vlaanderen¹³, is er onder de rurale draperieën alleen Hondshoote, maar dan op een schaal die zelfs de sayetterie in de hogergenoemde steden van Waals-Vlaanderen niet bereikte, dat beroep deed op alle inheemse wolsoorten uit de Nederlanden met het oog op een massaproduktie voor de internationale markt¹⁴.

De tegenstelling, wat Vlaanderen en Artesië betreft, tussen Hondshoote en de nieuwe zgn. 'kleine' draperie in vele grote steden, vnl. van Waals-Vlaanderen, die zeer veel inlandse wol verwerkten enerzijds en anderzijds de landelijke textiel-

9. ESPINAS-PIRENNE, *Recueil*, III, nr. 872, pp. 708-709; nr. 792, § 17, 18 (p. 636); nr. 792, tweede deel, § 3 (p. 637) en 9 (p. 638).

10. Brugge: ESP.-PIR., *Rec.* I, nr. 140, § 67 (p. 396); vgl. DE POERCK, I, 246; Atrecht: DE POERCK, I, 235, 244-245; Dowaaï: DE POERCK, I, 257; Doornik: M. DUBOIS, 'Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai au moyen âge', *Revue du Nord*, XXXII, 1950, passim; Valenciën: DE POERCK, I, 279-292; G. ESPINAS, *Documents relatifs à la draperie de Valenciennes au moyen âge* (Parijs-Rijsel, 1931) nr. 438, p. 272, § 1.

11. H. E. DE SAGHER, J.-H. DE SAGHER, H. VAN WERVEKE, C. WIJFFELS, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième Partie: le Sud-Ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne*, II (Brussel, 1961) 1-13 (Komen); *ibid.*, III, nr. 582 pp. 528-529) (Wervik). Vgl. COORNAERT, *Draperies rurales*, 72-74; *id.*, *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondshoote (XIVe-XVIIIe siècles)* (Parijs, 1930), 191, n. 2. Betr. Armentières, Nieuwkerke e.a.: COORNAERT, *Draperies rurales*, 80-84; DE SAGHER, *Recueil*, I, nr. 24, p. 75.

12. DE POERCK, I, 233-245-246; ESPINAS-PIRENNE, *Recueil*, I, nr. 134, § 2 (p. 334).

13. DE SAGHER, *Recueil*, II, pp. 246-248 en nr. 258, p. 251.

14. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondshoote*, 189-193.

centra die hoofdzakelijk, zoniet uitsluitend aan vreemde inz. Engelse wol hebben vastgehouden, blijkt dus, bij het einde van de Middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd, een heel andere te zijn geweest dan degene welke Pirenne heeft voorgehouden. Coornaert had zulks reeds vermoed wat de techniek betreft; het blijkt nu ook voor de gebruikte wolsoorten het geval te zijn.

De Brabantse textielnijverheid, die jonger is dan de Vlaamse, schijnt tot het midden van de XIIIe eeuw uitsluitend inlandse, hoofdzakelijk Kempische wol te hebben verwerkt¹⁵. Nog op het einde van de XIIIe eeuw werden te Leuven met inheemse wol lakens gemaakt die nagenoeg tot dezelfde kwaliteitscategorieën behoorden als de lakens uit Engelse wol¹⁶. Laatstgenoemde echter gingen in de XIVe eeuw te Leuven de overgrote meerderheid van de produktie vertegenwoordigen¹⁷, zoals overigens ook te Mechelen, te Lier en te Herentals, waar de verwerking van inlandse wol tijdens een groot deel van de XIVe eeuw ten voordele van de Engelse wol werd achteruitgedrongen¹⁸.

Reeds op het einde van de XIVe eeuw te Brussel¹⁹ en tijdens de eerste helft van de XVe eeuw te Leuven²⁰ begint nochtans het verbruik van inlandse wol opnieuw toe te nemen, hetgeen verband houdt met een groeiend tekort aan Engelse wol enerzijds en met de invoering van nieuwe draperietechnieken anderzijds. De landelijke draperie in Brabant, die overigens nooit de omvang heeft bereikt van de landelijke draperie in Vlaanderen, schijnt in tegenstelling tot Vlaanderen, de inheemse wol niet als grondstof te hebben achteruitgesteld of verboden²¹.

Over de wolsoorten verwerkt in de draperiecentra van het prinsbisdom Luik, zoals Sint-Truiden, Luik en Hoei, staan geen preciese inlichtingen ter beschikking, doch gegevens i.v.m. de wolproduktie, waarover verder, doen vermoeden dat de inlandse wol, vooral uit Condroz en Lotharingen, in de XIVe-XVe eeuw er een

15. F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, II, *De XIIIde eeuw* (Brussel, 1929) 134-138; R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel, 1961) 337-338; R.-H. BAUTIER, 'La place de la draperie brabançonne et plus particulièrement bruxelloise dans l'industrie textile du moyen âge', *Ann. Soc. royale d'Archéologie de Bruxelles*, LI, 1962-66, 31-63.

16. F. PRIMS, 'De eerste eeuw van de lakennijverheid te Antwerpen (1226-1328)', *Antwerpsch Archievenblad*, IIe reeks, 3, 1928, 132-134 en 147-149.

17. VAN UYTVEN, *Leuven*, 345.

18. H. JOOSEN, *Recueil de document's relatifs à l'histoire de l'industrie drapière à Malines*, (Brussel, 1935; nr. 46, § 4 (p. 480); H. VAN DER WEE, 'Die Wirtschaft der Stadt Lier zu Beginn des 15. Jahrhunderts', *Beitrag zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für H. Amman* (Wiesbaden, 1965) 146-149; j. R. VERELLEN, 'Lakennijverheid en lakenhandel van Herentals in de 14e, 15e en 16e eeuw', *Taxandria*, XXVII, 1955.

19. F. FAVRESSE, 'Les débuts de la nouvelle draperie bruxelloise appelée aussi draperie légère de la fin du XIVe siècle a 1443', herdrukt in: F. FAVRESSE, *Etudes sur les métiers bruxellois au moyen âge* (Brussel, 1961) 65.

20. VAN UYTVEN, *Leuven*, 345-346.

21. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy II* (Den Haag, 1963) 137-138.

zekere betekenis had, die echter moeilijk tegenover die van de Engelse en Rijnlandse wol kan afgewogen worden.

In de noordelijke Nederlanden tenslotte, waar vóór het midden van de XIVe eeuw, o.a. in enkele Zeeuwse stadjes, uitsluitend inlandse wol werd verwerkt²², veroverde de Engelse wol na die datum zeer vlug een overheersende plaats, meer bepaald te Leiden, waar in het begin van de XVe eeuw het gebruik van iedere inheemse wol, ook uit Vlaanderen, zelfs verboden werd²³. Dit exclusivisme treft men nochtans niet aan te Utrecht, waar Zeeuwse wol werd verwerkt²⁴, noch in de havenstadjes langsheen de Zuiderzee, waar vooral wol uit de Veluwe werd gebruikt²⁵ en zelfs niet te Amsterdam waar vanaf het einde van de XVe eeuw wol uit Noord-Holland en Friesland voor verwerking ter plaatse werd aangevoerd²⁶.

Gegevens over de schapenteelt en de wolproduktie stellen ons in staat de onvolledigheid van de inlichtingen i.v.m. de wolverwerking en de evolutie ervan tijdens de late Middeleeuwen in belangrijke mate te compenseren, mede omdat zij gedeeltelijk van kwantitatieve aard zijn.

De schapenteelt is in bepaalde delen van de Nederlanden een zeer oud verschijnsel. Reeds tijdens het Late Keizerrijk waren de steden Atrecht, Kamerijk en Doornik beroemd om hun stoffen, die wel met wol uit de omgeving zullen gemaakt geweest zijn²⁷. In de Karolingische tijd waren de zoute schorren langsheen de Vlaamse kust, op de Zeeuwse eilanden en Friesland zo gunstig voor de schapenteelt dat talrijke abdijen, vaak uit verafgelegen gebieden, er schaapsweiden in bezit hadden met het oog op hun eigen wolvoorziening²⁸. Dank zij nieuwe zee-transgressies in de Xe-XIe-XIe eeuw bleef de gunstige situatie van de kuststreken in dit opzicht voortbestaan, om echter na de bedijkingen en inpolderingen van de late XIIe en vroege XIIIe eeuw een einde te nemen²⁹. Ook de heiden in het dichtbevolkte Binnen-Vlaanderen vielen door hun voortschrijdende ontginning in de

22. N. W. POSTHUMUS, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, I (Den Haag, 1908) 1-45; ALBERTS-JANSEN, *Welvaart in wording*, 138.

23. POSTHUMUS, I, 78-79, 91.

24. M. J. BOERENDONK, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag, 1935) 315.

25. ALBERTS-JANSEN, *Welvaart in wording*, 130; BOERENDONK, *a.w.* 315.

26. J. C. BREEN, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam* (Den Haag, 1902), 194, art. CCCLXXXIV, 1 (a° 1484); H. J. SMIT, *De opkomst van den handel van Amsterdam* (Amsterdam, 1914) 203 v.v.

27. F. VERCAUTEREN, *Etude sur les civitates de la Belgique seconde* (Brussel, 1934) 182-183, 206, 235, 291.

28. A. VERHULST, *Histoire du paysage rural en Flandre* (Brussel, 1966) 20-21; ALBERTS-JANSEN, *Welvaart in wording*, 41-43.

29. A. VERHULST, 'De hospites van de abdij Voormezele te Bredene en het *superaratum* of *overhert*', *Album archivaris Jos. De Smet* (Brugge, 1964) 331-39; Id., 'Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace: la fondation de Gravelines (1163)', *Cahiers de Civilisation Médiévale*, X, 1967, 15-28.

XIIIe eeuw als schapenweiden weg³⁰. In andere streken van de Nederlanden, zoals in Condroz, in de Kempen en op de Veluwe daarentegen bleven uitgestrekte wilde gronden voor de schapenteelt beschikbaar.

Het zou nochtans verkeerd zijn uit dit overzicht te besluiten dat het gebruik van inlandse wol in de textielindustrie passief de geschetste evolutie van het voor schapenteelt beschikbaar areaal volgde, al heeft laatstgenoemde faktor zeker een rol gespeeld.

Samen met de commercialisatie van de landbouw en het doordringen van stedelijk kapitaal op het platteland, waarvan men de vroegste sporen aantreft in het dertiende-eeuwse Vlaanderen³¹, constateert men immers in zekere delen van de zuidelijke Nederlanden, meer bepaald in Waals-Vlaanderen en het vroegst in de omgeving van Doornik en Rijsel, een vanuit de steden gestimuleerde vooruitgang van de veeteelt en zelfs in de eerste plaats van de schapenteelt. Dit blijkt o.m. uit de hierna te behandelen uitbreiding van de veepacht m.b.t. schapen, die, na een bescheiden begin in de XIIIe eeuw, vooral in de XIVE eeuw in Vlaanderen grote afmetingen aannam om in de XVe ook in Brabant een stijgend sukses te kennen. Een zeker parallelisme met de toenemende verwerking van inlandse wol, het eerst in de veertiende eeuw in de stedelijke draperiecentra van Waals-Vlaanderen, en in de vijftiende eeuw in Brabant, lijkt voor de hand te liggen. Vanaf de XIVE eeuw blijken bepaalde streken in de Nederlanden opnieuw in staat te zijn met een wolproduktie die de lokale en traditionele behoeften overtreft, de grote industriële draperieën in de steden dat deel van hun grondstof te bezorgen waaraan deze precies toenemende behoefte hebben. Deze streken zijn: het gebied tussen Rijsel, Doornik, Valenciën en Dowaaï, dat tevens één van de beste wolsoorten van de Nederlanden voortbracht; het deel van Artesië begrepen tussen de Canche en de Authie in het zuiden, een lijn Sint-Omaars-Montreuil in het westen en een lijn Sint-Omaars, Béthune en Atrecht naar het noorden en het oosten; verder het Vrije van Brugge, oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, de streek van Gent en het land van Aalst; in het hertogdom Brabant de Kempen en, in zekere mate, de omgeving van Brussel; verder zuid-oostwaarts Condroz, de Ardennen en Lotharingen; in de Noordelijke Nederlanden tenslotte de Zeeuwse eilanden, de Veluwe, Noord-Holland en Friesland.

Laten we nu achtereenvolgens de economische structuur, de kwantitatieve evolutie en de organisatie van de schapenteelt tijdens de late Middeleeuwen onderzoeken aan de hand van de gegevens die daarover uit de diverse genoemde streken in de geschreven bronnen bewaard zijn gebleven.

30. VERHULST, *Paysage rural*, 106-116.

31. L. GENICOT, 'Aspects de la vie rurale aux environs de Gand dans la première moitié du XIIIe siècle', *Etudes Rurales*, XXI, 1966, 122-124; id., *Le XIIIe siècle européen* (Parijs, 1968) 82 en 122-125.

Het fundamentele kenmerk van de economische structuur van de schapenteelt in deze voor de industrie producerende streken, is de overheersende rol van het grote landbouwbedrijf. Deze conclusie wordt niet of nauwelijks beïnvloed door het bewaarde bronnenmateriaal dat natuurlijk overwegend op grote bedrijven betrekking heeft. Diverse bronnen immers maken het mogelijk de totaliteit van een bepaalde landbouwbevolking op dit punt te onderzoeken of tenminste een vrij representatief staal ervan. Een opsomming van al deze bronnen en hun gegevens zou ons te ver voeren³². Stippen we enkel aan dat in de omgeving van Brugge meerdere van elkaar verschillende en onafhankelijke bronnen die een voldoende brede statistische basis verschaffen, aantonen dat kleine en gemiddelde bedrijven in deze streek in de late XIVe en vroege XVe eeuw nauwelijks 10 tot 20 schapen bezaten, maar dat daarnaast er een overgrote meerderheid van dergelijke bedrijven was waar geen schapen geteeld werden³³. Op meerdere tientallen bedrijven in de streek van Kortrijk hadden in 1382-84 slechts enkele zeldzame gemiddelde bedrijven van 5-12 ha een tien- of twintigtal schapen, enkele grote bedrijven (15-40 ha) hielden er 50 à 60 en alleen twee zeer kleine bedrijfjes vormden een uitzondering met meer dan zestig schapen³⁴. Voor de XVIe eeuw bezitten we enkele overzichten voor ganse dorpen. Hieruit blijkt dat in de omgeving van Leuven de dorpskudden bestonden uit 250 à 600 schapen doch anderzijds dat de afzonderlijke bedrijven gemiddeld slechts 5 à 10 schapen bezaten³⁵. In de omgeving van Rijsel, waar de schapenteelt op grond van andere aanduidingen belangrijk schijnt te zijn geweest, bestonden de dorpskudden doorgaans uit enkele honderden schapen; in enkele dorpen nochtans telde de dorpskudde meer dan duizend koppen³⁶.

Plaatst men tegenover deze cijfers degene die bekend zijn voor talrijke zeer grote landbouwbedrijven of de totale omvang van de schapenkudden van diverse grootgrondbezitters, dan wordt onmiddellijk de zeer geringe betekenis duidelijk die de kleine boerenbedrijven hadden t.a.v. de wolproductie voor de industriële markt. Cijfers van schaapskudden zijn bekend voor een aantal abdijen die alle behoorden tot de orde van Cîteaux of Prémontré: Tongerlo bezat van de XIVe tot de XVIe eeuw gemiddeld 5.000 schapen; Cambrpn meer dan 4.000 in de XIIIe eeuw;

32. We verwijzen naar onze hoger geciteerde, meer uitgebreide Franse studie.

33. J. DE SMET, 'De verbeurdverklaringen in het Brugse Vrije en in de smalle steden aldaar na de slag bij Westrozebeke (1382-1384)', *Handel. Soc. d'Emulation te Brugge*, XCV, 1958, 128; voor deze verdere gegevens verwijzen we naar J. MERTENS, *Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische toestanden op het platteland in het Brugse Vrije tijdens de late Middeleeuwen* (doct. diss. Univ. Gent, ter perse in de reeks Pro-Civitate-Gemeentekrediet van België).

34. E. SABBE, 'Grondbezit en landbouw, economische en sociale toestanden in de kastelenij Kortrijk op het einde van de XIVe eeuw', *Handel. Geschied.- en Oudheidk. Kring Kortrijk*, XV, 1936, 436-437 (tabel).

35. VAN UYTVEN, *Leuven*, 282 en n. 3.

36. M. BRAURE, 'Etude économique sur les châtelainies de Lille, Douai et Orchies d'après les enquêtes fiscales des XVe et XVIe siècles', *Revue du Nord*, XIV, 1928, 185.

Clairmarais ongeveer 3.700 rond het midden van de XIVe eeuw, terwijl de totale schapenkudde van Ter Doest in het begin van de XIVe eeuw op minstens 3.000 mag geraamd worden³⁷.

Cijfers voor afzonderlijke grote bedrijven toebehorend aan kerkelijke of semi-kerkelijke instellingen bevestigen deze indruk: op haar centrale hoeve bezat de Norbertijnerabdij van Ninove rond het midden van de XVe eeuw 400 à 500 schapen, en op een andere hoeve had zij er 200 ondergebracht³⁸. Enkele grote bedrijven toebehorend aan Brugse hospitalen telden in de XIVe-XVe eeuw ieder enkele honderden koppen schapen³⁹. De abdij van Clairmarais bij Sint-Omaars voedde op één van haar bedrijven 1.400 schapen in het begin van de XIVe eeuw⁴⁰, terwijl op een bedrijf van de kleine Cisterciënserabdij van Nieuwenbosse bij Gent in 1280 zeventien honderd schapen aan een ziekte stierven⁴¹.

Het is minder gemakkelijk cijfers te achterhalen betreffende schapen in het bezit van lekeneigenaars, in het bijzonder van burgers uit de grote textielcentra. Men krijgt zelfs de indruk dat de patriciërs zelf weinig schapen bezaten of in veepacht uitgaven. Te Gent vonden wij slechts enkele vermeldingen, van de XIIe tot de XVe eeuw, van burgers die schapenkudden bezaten, zonder cijfers echter⁴². Te Brugge is ons tot nog toe slechts één geval bekend van een burger die 70 schapen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen bezat⁴³. Te Dowai, een stad waarvan Espinas grondig de archieven doorzocht, zijn in de XIIIe-XIVe eeuw slechts twee gevallen bekend van burgers die ieder 80 schapen bezaten, al weten we dat de bekende patriciër en drapier Jehan Boinebroke in de XIIIe eeuw eigen schaapskudden bezat⁴⁴. Ook te Leuven lieten bepaalde drapiers eigen kudden buiten de stad weiden⁴⁵.

37. VAN DER WEE, *Antwerp Market*, II, 210 en 372 n. 13; ibidem, I, App. 42/1 (Tongerlo); E. DE MOREAU, *L'abbaye de Villers-en-Brabant aux XIIe et XIIIe siècles* (Brussel, 1909) 178; E. SABBE, 'De Cisterciënserconomie', *Cîteaux in de Nederlanden*, III, 1952, 30 (Cambron); *Gallia Christiana*, III, Instr. 123; G. ESPINAS, *La draperie dans la Flandre française au moyen âge*, II (Parijs, 1923) 35 (Clairmarais). Ter Doest: cijfer door ons berekend op basis van C. DEKKER-J. G. KRUISHEER, 'Een rekening van de abdij Ter Doest over het jaar 1315', *Handel. Kon. Comm. Geschiedenis*, CXXXIII, 1967; vgl. *Monasticon belge*, III, *Province de Flandre Occidentale*, II (Luik, 1966) 327.

38. H. VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*, II (Ninove, 1959) 175; E. SOENS, 'Het domein der premonstratenzer abdij van Ninove', *Analecta Praemonstratensia*, IV, 1928, 397.

39. MERTENS, *Brugse Vrije*.

40. ESPINAS, *Draperie Flandre française*, II, 35 vlgg.

41. Rijksarchief Gent, fonds Nieuwenbosse, K. 164.

42. F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302* (Antwerpen, 1938) 240-242; *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1400-1401*, I (Gent, 1967) p. 61, nr. 326.

43. J. COLENS, 1302. *Le compte communal de la ville de Bruges, mai 1302 d février 1303*, (Brugge, 1886) 77. Vgl. R. HAEPKE, *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt* (Berlijn, 1908) 190.

44. G. ESPINAS, *La vie urbaine de Douai au moyen âge*, TI (Parijs, 1913) 710.

45. VAN UYTVEN, *Leuven*, 282 en 345.

Tegenover deze weinig belangrijke en moeilijk te interpreteren gegevens staan er echter weer andere die meer positieve aanduidingen inhouden. Aldus het uitzonderlijke geval van een burger uit Sint-Omaars die in 1312 veertienhonderd schapen in pacht uitgaf aan de abdij van Clairmarais⁴⁶ en vooral de 49 chirografen uit de jaren 1297-1334 die Verriest uit het in 1940 vernielde archief van Doornik kopieerde en waarvan er 42 een veepachtcontract m.b.t. schapen betreffen. Deze contracten hebben betrekking op schaapskudden van 40 tot 300 koppen en meer dan de helft van deze contracten betreffen kudde van 100 tot 160 schapen. Onder de moeilijk te identificeren verpachters komen wel enkele Doornikse burgers voor, doch naast hen lieden van diverse rang en stand en o.m. leden van de adel⁴⁷.

Uit andere gegevens blijkt trouwens dat de rol van de adel waarschijnlijk belangrijker is geweest i.v.m. de schapenteelt en de wolproductie voor de markt, dan die van de stedelijke burgerij, behoudens in enkele uitzonderlijke gevallen. In de eerste plaats blijken de landsheren belangrijke wolleveranciers te zijn geweest. Is het moeilijk de betekenis van de graven van Vlaanderen of de hertogen van Brabant in dit opzicht te becijferen, dan zijn uit de rekeningen van het grafelijk domein van Henegouwen in het laatste kwart van de XIVe eeuw zeer sprekende kwantitatieve aanduidingen af te leiden. Rond genoemd tijdstip blijkt de graaf van Henegouwen aan handelaars van Valencijs, een stad waarvan we de grote betekenis i.v.m. de verwerking van inlandse wol hebben onderstreept, jaarlijks de wol van duizenden schapen te hebben verkocht⁴⁸.

Naast de landsheren treffen we onder de adel een belangrijke wolproducent aan in de persoon van de om de rijkdom van zijn bedrijfsboekhouding bekende Thierry de Hérisson, bisschop van Atrecht. Op verschillende van zijn grote bedrijven in Artesië hield hij kudde van meerdere honderden schapen⁴⁹.

Deze kwantitatieve gegevens mogen volstaan om nogmaals de overheersende rol van het grote landbouwbedrijf in de wolproductie te onderstrepen. Een dergelijke economische structuur is overigens, bij nader inzicht, bijna vanzelfsprekend. De schapenteelt impliceerde niet alleen belangrijke kapitaalsinvesteringen, ze veronderstelt ook de beschikking over uitgestrekte beweidingmogelijkheden. Nu waren de collectieve gebruiksrechten van de dorpsgemeenschappen in de loop van de XIIIe eeuw voortdurend beperkt geworden, door ontginningen enerzijds, doch

46. ESPINAS, *Draperie Flandre française*, II, 35 vlgg.

47. L. VERRIEST, 'Etude d'un contrat privé du droit médiéval: le bail à cheptel vif à Tournai (1297-1334)', *Revue du Nord*, XXVIII, 1946 267-297.

48. J. FINOT, *Inventaire sommaire des archives départementales. Nord. Série B*, VII, (Rijsel, 1892) 167-179.

49. J.-M. RICHARD, 'Thierry d'Hirecon, agriculteur artésien (12...-1328)', *Bibl. Ec. Chartes*, LIII, 1892, 383-416 en 571-604; ld., *Inventaire sommaire des archives départementales. Pas-de-Calais. Archives civiles, série A*, II (Arras, 1887) 147 (nr. A 858) en 149 (nr. A 863). Vgl. P. BOUGARD, 'La fortune et les comptes de Thierry de Hérisson', *Bibl. Ec. Chartes*, CXXIII, 1965, 126-178.

ook door de omstandigheid dat de heren, na conflicten dienaangaande met de dorpsgemeenschappen, er vaak in slaagden precies m.b.t. schapen de weiderechten op gemene gronden en langsheen de wegen voor zichzelf te reserveren⁵⁰. Anderzijds is in vele streken tijdens de XIVE-XVE eeuw het verplichte braakjaar verdwenen⁵¹, hetgeen nogmaals voor de kleine boeren de mogelijkheden voor het weiden van grote kudden verminderde.

Over de kwantitatieve evolutie van de schapenteelt konden we tot nog toe twee reeksen statistisch bruikbare gegevens terugvinden, resp. afkomstig uit de archieven van de abdij van Tongerlo⁵², in de Kempen, en van het Brugse Sint-Janshospitaal voor het voornaamste landbouwbedrijf van deze instelling in de polders ten noorden van de stad⁵³. In laatstgenoemde streek constateert men een belangrijke uitbreiding van de schapenteelt tijdens de jaren zestig van de XIVE eeuw, in verhouding tot de cijfers voor de eerste helft van die eeuw, een progressieve daling in de periode 1370-1390, nadien opnieuw een uitbreiding die vooral vanaf het begin van de XVE eeuw aanzienlijk wordt met een maximum tijdens het tweede en derde decennium van die eeuw, een zeer scherpe daling in 1437-38 met een vrij vlug herstel op het vroegere peil dat zich tot 1456-57 handhaaft, waarna opnieuw een gevoelige inkrimping optreedt die echter niet verder dan het jaar 1460-61 kan gevolgd worden.

De evolutie te Tongerlo, tijdens de jaren waarvoor een vergelijking mogelijk is, bevestigt dit beeld. Na een gevoelige uitbreiding tijdens de eerste decennia van de XVE eeuw, treedt vanaf 1439 een daling in die aanhoudt tijdens de tweede helft van de XVE; deze daling wordt nog sterker bij het begin van de XVIe eeuw, doch eindigt met een forse stijging omstreeks het midden van de XVIe eeuw, tot de schaapskudde van Tongerlo in 1559 met ongeveer 5.000 koppen het maximum voor de gehele beschouwde tijdsspanne bereikt.

De overeenstemming van beide reeksen gegevens tijdens een groot deel van de XVE eeuw is des te betekenisvoller daar het bedrijven betreft in twee van elkaar verwijderde en totaal verschillende geografische streken. Partiële gegevens voor nog andere streken bevestigen trouwens dit beeld.

Onder de organisatievormen van de schapenteelt is de veepacht zoniet één van de belangrijkste dan toch één van de meest kenschetsende⁵⁴. De oudste voorbeelden ervan in de Nederlanden worden aangetroffen in het begin van de XIIIe eeuw in

50. VERHULST, *Paysage rural*, 115; P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, II (Antwerpen, 1952) 400-403.

51. A. VERHULST, 'Het probleem van de verdwijning van de braak in de Vlaamse landbouw (XIIIe-XVIIe eeuw)', *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift*, XXXVIII, 1956, 213-219.

52. VAN DER WEE, *Growth Antwerp Market*, I, Appendix 42/1, p. 508.

53. MERTENS, *Brugse Vrije*.

54. J. WACKERNAGEL, *Die Viehverstellung* (Weimar, 1923); PH. WOLFF, *Commerces et Marchands de Toulouse (vers 1350- vers 1450)* (Parijs, 1954) 205-211; H. P. H. JANSEN, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw* (Assen, 1955) 20, 45-48; LINDEMANS, *Gesch. landbouw*, I, 233-235 en II, 396-397.

de streek van Doornik-Rijsel, waarvan hoger precies de vroege en grote betekenis voor de inlandse wolproductie werd onderstreept⁵⁵. De instelling moet zich in de XIIIe eeuw vrij snel hebben verspreid, doch een veralgemening ervan kan slechts in de XIVE eeuw worden aangetoond.

Het is uitgesloten in deze uiteenzetting in te gaan op de grote diversiteit die in de vormen en toepassingsmodaliteiten van de veepacht heeft bestaan. Reeds bij haar eerste verschijning, in het begin van de XIIIe eeuw, kan men echter de twee hoofdtypen onderscheiden waartoe ook later de diverse vormen van de instelling herleid kunnen worden⁵⁶. Het eerste type van kontrakt komt neer op de verkoop, door de exploitant van een landbouwbedrijf, van het geheel of een deel van zijn kudde aan een kapitaalkrachtige derde, die de dieren onmiddellijk aan dezelfde exploitant toevertrouwt om ze op kosten van laatstgenoemde te laten voeren en te onderhouden. De winst, vertegenwoordigd door de lammeren en de wol, wordt bij helften verdeeld, terwijl op het einde van het kontrakt, dat meestal een duur heeft van 2 à 3 jaar, de kudde zelf bij helften wordt verdeeld tussen pachter en eigenaar. Dit type van veepachtkontrakt was overheersend in de zuidelijke helft van Vlaanderen. Het heeft een typisch kapitalistisch karakter: de verpachters-eigenaars zijn trouwens vaak stedelingen, die met het agrarisch bedrijf verder geen uitstaans hebben.

Het tweede type komt neer op de verpachting aan de exploitant van een landbouwbedrijf van een kudde schapen waarvan de verpachter reeds eigenaar was, meestal tegelijk met de verpachting aan dezelfde exploitant, van het bedrijf waar de schapen zullen ondergebracht worden en dat in de regel eveneens aan de eigenaar van de kudde toebehoort. Ook hier zullen de winsten jaarlijks verdeeld worden, doorgaans bij helften, doch de kudde zelf kan ofwel eigendom blijven van de verpachter, ofwel, tegen betaling, eigendom worden van de pachter, voor de helft of in haar geheel. De duur van het kontrakt is meestal gelijk aan de duur van de pacht van de hoeve. Dit type van kontrakt schijnt de regel te zijn geweest in de noordelijke helft van Vlaanderen, in Brabant, in de Kempen en in het prinsbisdom Luik. Het heeft een minder uitgesproken kapitalistisch karakter. De verpachter is meestal een instelling, abdij of hospitaal met uitgestrekte bezittingen, die op deze wijze de schapenteelt organiseert op haar talrijke bedrijven⁵⁷.

Nadat bovenstaande gegevens in verband met de structuur, omvang en organisatie

55. Vgl. Doornik, Arch. Kathedraal, Cartul. C, fol. 42 r-v (a° 1201); A. D'HERBOMEZ, *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, I (Brussel, 1898) nrs. 254 en 291; F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, V (Parijs, 1888), 528, v° norrecon.

56. D'HERBOMEZ, *Chartes Saint-Martin*, nr. 254 (a° 1219).

57. In een afzonderlijke studie zullen wij nader op de veepacht in de Nederlanden ingaan. Voorlopig verwijzen wij naar de hoger geciteerde uitvoerige Franse versie van onderhavig artikel.

van de schapenteelt vanuit agrarisch-ekonomisch standpunt de betekenis van de inlandse wolproduktie in de Nederlanden hebben belicht, kan gepoogd worden in de derde plaats vanuit handelsekonomisch standpunt het voorwerp van dit onderzoek te belichten.

Terwijl inzake vreemde wol de handel een noodzakelijke schakel was tussen de produktie en de industriële verwerking, is dit niet altijd het geval geweest voor de inlandse wol. Sommige drapiers waren, waarschijnlijk meestal alleen voor een deel, de producent, rechtstreeks of onrechtstreeks - bv. door middel van het veepachtkontrakt - van hun eigen grondstof⁵⁸. Zij zullen talrijker geweest zijn in de XIIe-XIIIe eeuw dan later, toen er een afzonderlijke groep van wolhandelaars bestond⁵⁹.

Afgezien van deze gevallen is ook voor de inlandse wol de handel de normale schakel geweest tussen produktie en industriële verwerking. Er is echter over de organisatie van de wolhandel, ook i.v.m. vreemde wol, zeer weinig bekend en dan nog kan zelden het onderscheid gemaakt worden tussen vreemde en inlandse wol⁶⁰.

Het is niettemin duidelijk dat vele producenten zelf hun wol verkochten: doorgaans geldt dit voor de kleine producenten die op de dichtstbijgelegen markt kleine hoeveelheden in detail verkochten⁶¹. De grote producenten daarentegen verkochten hun wol op de plaats van produktie zelf, hetzij aan wolhandelaars hetzij aan drapiers⁶². Laatstgenoemden waren meestal bedrijvig inde kleinere industriële centra. Voor de bevoorrading in wol van de grote steden zorgden daarentegen gespecialiseerde wolhandelaars. Wat deze handelaars betreft is het echter moeilijk uit te maken of zij ook in vreemde wol handel dreven zoniet uitsluitend inlandse wol verhandelden. Dit laatste schijnt voorgekomen te zijn in enkele steden van Waals-Vlaanderen waar vanaf de XIVe eeuw veel inlandse wol werd verwerkt. Te Hondschoote daarentegen verschijnen gespecialiseerde wolhandelaars pas na het midden van de XVIe eeuw: tot in de tweede helft van de XVIe eeuw gingen de Hondschootse drapiers zelf op de diverse markten van de Nederlanden hun wol inkopen⁶³.

58. G. ESPINAS, *Les origines du capitalisme*, I. *Sire Jehan Boinebroke* (Rijsel, 1933) 101; VAN UYTVEN, *Leuven*, 282, 345; BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, 240-242.

59. ESPINAS, *Draperie Flandre française*, II, 70-71; H. VAN WERVEKE, *De koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamsche lakennijverheid van de Middeleeuwen* (Brussel, 1946) Meded. Kon. VI. Academie van België, KI. der Lett., VIII, nr. 4, pp. 13-14.

60. ESPINAS, *Vie urbaine Douai*, II, 724-725; id., *Draperie Flandre française*, II, 50.

61. Doornik, Arch. Kathedraal, Cartul. D, f. 37 r (a° 1224); DUBOIS, *Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai*, 147, nr. 1; ESPINAS, *Draperie Flandre française*, I, 339; COORNAERT, *Hondschoote*, 316-317.

62. ESPINAS, *Vie urbaine Douai*, II, 711; D. VAN DER VEEGHDE, *Le domaine du Val Saint-Lambert de 1202 a 1387* (Parijs, 1955) 118; SOENS, *Domein Ninove*, 397; VANGASSEN, *Gesch. Ninove*, II, 142, 184-185; DEKKER-KRUISHEER, *Rekening Ter Doest; Monasticon belge*, III. *Province de Flandre Occidentale*, II (Luik, 1966) 327, 381, 386.

63. COORNAERT, *Hondschoote*, 316-318.

In de XVe eeuw blijkt zich een levendige interregionale handel in inlandse wol in de Nederlanden ontwikkeld te hebben, waarover vooral Brabantse gegevens ons inlichten⁶⁴. Doch zelfs in het internationaal handelsverkeer was de wol uit de Nederlanden een produkt van enige betekenis geworden en dit zal in de XVIe eeuw nog meer het geval zijn. Vooral Zuid-Duitsland schijnt meer bepaald voor de Vlaamse wol grote belangstelling gehad te hebben en dit reeds in de XIVe eeuw⁶⁵.

Voor de handelswaarde van de inlandse wol uit de Nederlanden en voor haar betekenis in de interregionale handel tussen de verschillende Nederlandse gewesten onderling pleit overigens het feit dat vanaf de XIVe eeuw er een verregaande differentiatie merkbaar is in de diverse inlandse wolsoorten van de Nederlanden.

Vlaamse wol bv. wordt in het begin van de XVe eeuw te Leiden en te Haarlem vermeld⁶⁶, Zeeuwse wol te Utrecht in de XIVe en in de Zuiderzeestadjes in de XVe eeuw⁶⁷, Friese wol vanaf de XIVe eeuw al in Vlaanderen⁶⁸ enz.

Al is het nog te vroeg om definitieve conclusies te trekken uit het door ons ingestelde vrij vluchtige onderzoek, toch blijkt reeds voldoende dat de rol van de inlandse wol in de industriële, agrarische en commerciële economie van de oude Nederlanden, zij het op diverse tijdstippen naar gelang van de streken, ook na de massale invoer van Engelse en later van Spaanse wol, niet zo onbelangrijk is geweest als men sedert Pirenne wel heeft gedacht. Meer bepaald is gebleken dat het belang van de inlandse wol zeker niet tot de plattelandsnijverheid is beperkt gebleven, wel integendeel, waardoor mede zekere kapitalistische trekken van de wolproduktie verklaard worden.

64. VAN UYTVEN, *Leuven*, 345-346; VAN DER WEE, *Antwerp Market*, II, 210, 319 en n. 54.

65. B. HILDEBRAND, 'Zur Geschichte der deutschen Wollenindustrie', *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, VI (Jena, 1866) 190, n. 16 en 191, n. 17; COORNAERT, *Hond-schoote*, 190, n. 8.

66. POSTHUMUS, *Leidsche lakenindustrie*, I, 79; J. HUIZINGA, *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag, 1911), 103, §37.

67. POSTHUMUS, *a.w.*, I, 78, n. 6 en hoger 10, n. 24 en 25.

68. ESPINAS-PIRENNE, *Recueil*, I, nr. 20, § 34 (p. 50); *ibid.*, III, nr. 622, § 86 (p. 81).

Het ontstaan van de koude oorlog en de verschuiving van het historisch perspectief *

H.W. VON DER DUNK

Wie over het ontstaan van de koude oorlog spreekt, moet beginnen met een sordino op te zetten. De geschiedschrijving over dit onderwerp balanceert tot nog toe op één been. Het gepubliceerde materiaal, al mag het dan voldoende zijn om er een seizoen mee op Schiermonnikoog door te brengen, blijft fragmentarisch. Bovendien betreft het vrijwel uitsluitend materiaal, dat ons inzage verleent in de politiek van het Westen¹. Elke dieper gaande analyse van de politiek van de Sovjet-Unie is daarom nog meer een kwestie van astrologie dan van geschiedwetenschap². Wie

* Lezing gehouden op de jaarvergadering van het N.H.G. op 24 oktober 1969.

1. Allereerst is er een uitgebreide memoirenliteratuur, waarvan hier slechts te noemen zijn van de hoofdfiguren de memoires van w. CHURCHILL, *The Second World War* (London, 1948-52); CORDELL HULL, *Memoirs*, 2 dln (New York, 1948); HARRY S. TRUMAN, *Memoirs by Harry S. Truman* (New York, 1955); j. BYRNES, *Speaking Frankly* (New York, 1947); EDWARD R. STETTINIUS, *Roosevelt and the Russians* (New York, 1949); WILLIAM LEAHY, *I was there* (New York, 1950); ANTHONY EDEN, *The Reckoning. The memoirs of Anthony Eden* (Boston, 1965); DWIGHT D. EISENHOWER, *Crusade in Europe* (Garden City - New York, 1948); HENRY S. STIMSON, *On Active Service in Peace and War* (New York, 1948) en de nagelaten papieren van Hopkins in R. SHERWOOD, *Roosevelt and Hopkins, an Intimate History* (New York, 1948) en Forrestal in *The Forrestal Diaries*, ed. WALTER MILLES/E. S. DUFFIELD (New York 1951). Voorts is er de monumentale serie *Foreign Relations of the United States* (Washington, 1861-) om slechts enkele voorbeelden te noemen, evenals de redevoeringen van Roosevelt, *The Public Papers and Addresses of Franklin Delano Roosevelt* (New York, 1950).

2. Pas in het kader van Chroestsjows coexistentiepolitiek begon de S.U. met het publiceren van documenten. Zo verscheen in 1957 een Russische uitgave van de oorlogscorrespondentie tussen de drie oorlogsleiders, waarvan een Duitse editie *Briefwechsel Stalins mit Churchill, Attlee, Roosevelt und Truman 1941-1945* (Ost-Berlin, 1961). In 1961 volgde een uitgave van documenten van de conferenties van Teheran, Jalta en Potsdam, door mij gebruikt in de kritisch becommentarieerde uitgave: A. FISCHER ed., *Teheran, Jalta, Potsdam. Die Sowjetischen Protokolle von den Kriegskonferenzen der Grossen Drei* (Köln, 1968). Deze publicatie was bedoeld als tegenzet tegen de Amerikaanse uitgave *The Conferences at Cairo and Teheran (Foreign Relations 1943)*.

De Russische protokollen van de besprekingen zijn in sommige opzichten gedetailleerder dan de Amerikaanse zogenaamde 'Bohlen minutes'. De uitgevers zijn echter zeer selectief te werk gegaan zonder hun selectie nader te motiveren. Ook ontbreekt een annotatie en noten-apparaat, dat beantwoordt aan de eisen, die aan een wetenschappelijk verantwoorde editie mogen worden gesteld, in tegenstelling tot genoemde uitgave vanwege het State Department. Enkele geschilpunten zijn afgezwakt, blijkbaar om een geest van samenwerking op te roepen, in contrast met de latere koude oorlogssfeer. Stalin wordt ook veel meer tot een tegenstander van een verdeling van Duitsland gemaakt, door weglating van betreffende passages, dan hij in werkelijkheid was. (Vgl. de inleiding van A. FISCHER, p. 9).